

דף שבועי

בס"ד

פרשות מטות מסעי, תשפ"ג, מספר 1528

מושגי "חפצא" ו"גברא" בלמדנות ובמחשבה

משה הלינגר

ומהא משמע דאין שבועה בלשון נדר ולא נדר בלשון שבועה הילכך כל שהחליף של זה בזה אין בדבריו כלום.

ב. "חפצא" ו"גברא" בעולם הלמדני

בעולם ההלכה ועוד יותר בספרות הלמדנית של מאתיים השנים האחרונות, הפך ההבדל בין "גברא" ו"חפצא" להבדל מכונן.

כך למשל, על פי ה"אתון דאורייתא" (הרב יוסף ענגיל, רבה של קראקא, 1858-1919), החילוק הוא במהות האיסור. ב'חפצא' מדובר באיסור הנובע מהמציאות של החפץ, בין אם גשמית ובין אם רוחנית, כגון קדושת ספר תורה. ו'גברא' הוא דין באדם ללא היבט רוחני שמציאותו לא השתנתה (שם דף י').

על פי ה"אבני נזר" (רבי אברהם בורנשטיין, הרבי הראשון מסוכטשוב 1838-1910), החילוק הוא בטעם האיסור. "חפצא" נובע ממעלתו הרוחנית של החפץ ו"גברא" ממעלתו הרוחנית של האדם, שאסור לו להשתמש בחפץ המחלל את קדושת האדם (שו"ת, חלק אורח חיים, לז, ד).

וכאן עולה השאלה: מה מייחד את הנדרים שהגמרא אומרת עליהם שהם איסורי 'חפצא' בשונה מכל האיסורים האחרים, כמו מאכלים אסורים? על כך עונה רבי שמעון שקופ (ראש הישיבה בגרודנה, 1859 - 1939, ממבסטי שיטת ההיגיון בנייתוח הלמדני) בחידושו לנדרים (סימן א):

דמה שקראו איסור חפצא לנדרים הוא משום דכל איסורי תורה יש להם סיבה מוקדמת דמשום זה הזהירה תורה לאוסרו באכילה או בהנאה, כגון חלב וטריפה דמשום זו הסיבה הזהירה תורה דרצון נותן התורה היה שלא יאכל ישראל חלב וכן כל כהאי גוונא, אבל בקונמות דנעשה החפץ דבר האסור ולית ביה בהאי חפצא (ואין בו בחפץ הזה) שום שינוי אחר מלבד [זה] האיסור, והיה קים להו לחז"ל דנדרים מיתסר חפצא אנפשי' דנעשה ע"י קונם איזה השתנות בהאי חפצא וכיון דלית ב' השתנות אחר רק שנעשה דבר איסור, וזהו שנקרא "איסור חפצא", דההשתנות הוא האיסור גופא, ומזה הטעם סבירא להו להר"ן והריטב"א דקונמות חלין על איסורין, משום דהא ד"אין איסור חל על איסור" – הוא כללות התורה שלא הזהירה

א. חפצא וגברא בנדר ושבועה

פרשות השבוע נפתחות בציווי המדבר על נדר ועל שבועה.

וידבר משה אל ראשי המטות לבני ישראל לאמר זה הדבר אשר צוה ה'. איש כי ידר נדר לה' או השבע שבועה לאסור אסור על נפשו לא יחל דברו ככל היצא מפיו יעשה (במ' ל:ב-ג).

במשנה, במסכת נדרים (פרק א, משנה א) נאמר: "כל כנויי נדרים כנדרים וחרמים כחרמים ושבועות כשבועות ונזירות כנזירות". כלומר, ניתן גם לנדר, להחרים ולהישבע בכינוי. למשל, במקום לומר: "דבר זה יהא עלי כקרבן" הוא אומר 'כינוי' כמו: "קונם (כינוי ל"קרבן") עלי ככר זו".

הגמרא דנה בנושא נדרים ב ע"ב):

כל כינויי נדרים כנדרים. מאי שנא גבי נזיר דלא קתני להו לכולהו, ומאי שנא גבי נדרים דקתני לכולהו? (מדוע בנזיר נאמר רק באופן כללי "כל כינויי נזירות כנזירות" ולא מביאים גם חרמות ושבועות, ואילו בנדרים כן) משום דנדר ושבועה כתיבי גבי הדדי תני תרתין, וכיון דתני תרתין תני לכולהו (משום שנדר ושבועה נאמרו בתורה ביחד, אז הביאו את שניהם ואז הוסיפו גם חרמים). וליתני כינוי שבועות בתר נדרים! (אם כך, אז היה צריך להביא את שבועות מיד אחרי נדרים, כי הם כתובים ביחד בתורה?) אידי דתנא נדרים דמיתסר חפצא עליה, תנא נמי חרמים דמיתסר חפצא עליה, לאפוקי שבועה דקאסר נפשיה מן חפצא (אגב שהביא נדרים שהוא אוסר את החפץ עליו, הביא גם חרמות שזה אותו הדבר, ורק אחר כך הביא את שבועות, שבהן הוא אוסר על עצמו את החפץ).

ההבדל בין 'חפצא' ו'גברא' הוא גם עניין לשוני וגם עניין מהותי. מבחינה לשונית, 'גברא' הוא הנושא ו'חפצא' הוא המושא. מבחינה מהותית, מדובר בשני יסודות שונים, ויש לכך השלכות הלכתיות. למשל, כמו שאומר הר"ן בנדרים (ב ע"ב):

* פרופ' משה הלינגר, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר אילן.

שבריר של סלע שעליו נשען האדם, והוא חלילה, נופל לפתע כלפי מטה אל התהום, אז נהפך האדם לבחינת "חפצא" – למושא...

אם האדם שלוח האל, מן ההכרח שיהא גברא, עולה... הצלם אלקים עשה את האדם. בזה טמון כל היסוד של הכוח האנושי להיות עולה, נושא, משפיע (הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, "שליחות", בתוך: ימי זיכרון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 23-25).

אם נחזור לחג הפסח, אבל לא לעניין ביעור חמץ, אלא לרעיון החירות העומד בלב החג, ניתן לומר כי יציאת מצרים נועדה להפוך את עם ישראל מ'חפצא' – אובייקט פסיבי, המצוי עמוק בתוך התודעה העבדית, לעם עצמאי של בני חורין, שהם בדרך לקבלת התורה ולהיות 'גברא', שליחים של האל-הנדרשים להתעלות באופן רוחני ולא רק להקים להם מסגרת של מדינה שבה הם ישלטו על עצמם.

ועוד היבט חשוב מאוד כאן: הציווי הקטגורי השלישי של קאנט קובע שבני אדם צריכים להיות תכלית ולא אמצעי לרצון אחר. קאנט מבחין כאן בין "דברים" חסרי תבונה שהם בעלי ערך יחסי לבין "אנשים" שהם יישים תבוניים (הנחת יסוד למטפיזיקה של המידות, תל-אביב 2010, עמ' 96). עלינו אפוא להשתית את כל ההסתכלות שלנו על בני אדם, כולל על עצמנו כעל "גברא" – סובייקטים שהם תכלית לעצמם. זו הדרך לחיות חיים מוסריים.

בסופו של דבר, כפי שמראה ויקטור פרנקל בתיאורו את חוויותיו במחנה הריכוז, גם בסיטואציות הקשות ביותר ניתן היה להיות "גברא" גם ביחס העצמי וגם ביחס אל האחר:

אנחנו שחינו במחנות ריכוז, זוכרים את האנשים אשר היו עוברים מצריף לצריף כדי לעודד רוחם של אחרים, כדי לפרוס להם מפרוסת לחם האחרונה. אולי הם היו מעטים, אך די בהם להוכיח, כי אפשר ליטול מן האדם את הכל חוץ מדבר אחד: את האחרונה שבחירויות אנוש – לבחור את עמדתו במערכת נסיבות מסוימות לבור את דרכו (האדם מחפש משמעות – מבוא ללוגותרפיה, תל-אביב 2001, עמ' 85-86).

תורה בדבר שיש בו אזהרה בלאו הכי, אבל בכהאי גוונא (באופן כזה) שמתוספת בהאי חפצא שינוי חדש מה דלא הוי מעיקרא ובכל שיש תוספת חדשה לא נאמר הך כללא דאין איסור חל על איסור.

כלומר, הנדר הוא דוגמה קלאסית לאיסור על חפץ **שיוצר האדם ואינו איסור מהתורה**, ובכך הוא מכניס בחפץ ממד חדש. ולכן לפי רבי שמעון שקופ, לא חל כאן לדעתם של הר"ן והריטב"א הכלל שאין איסור מתווסף על איסור אחר, כי מדובר בשני איסורים שונים: מה שאסור ממילא ומה שהוסיף האדם שנדר נדר.

על פי הרב אשר וייס (1953- ישראל), בספרו "מנחת אשר" על התורה (ירושלים התשע"ז, במדבר, סימן סג), ניתן להבין את שיטת הריטב"א במחלוקתו עם הרשב"א והר"ן כן: האם מאכלות אסורות בתורה הן איסור גברא (דעת הריטב"א) או איסור חפצא (דעת הרשב"א והר"ן). לפי הרשב"א והר"ן כל מעשה איסור הוא איסור גברא, וכל איסור הנאה מדבר מסוים הוא איסור חפצא. לעומת זאת הריטב"א סובר כרבי שמעון שקופ שרק בנדרים יש איסור חפצא כי האיסור הוא מצד עצמו של האדם ולא מה'.

הדמות התורנית הידועה ביותר, שההבחנה בין 'גברא' ו'חפצא' נקשרה בשמה, היא זו של **רבי חיים הלוי סולובייצ'יק מבריסק (1853-1918)**, הבולט שבין מעצבי שיטת ה"לומדות" האנליטית. רבי חיים הוא אבי שיטת בריסק הלמדנית-לוגית בניתוח לעומק של סוגיות תלמודיות ויצירת הבחנות חדות, שלפיהן ניתן להבין שיטות שונות או תפיסות שונות של אותו פוסק, שהבולטת מכולן היא זו שבין 'חפצא' ו'גברא'. בדרך זו רבי חיים מבאר סוגיות שונות בתלמוד. לדוגמה, במסכת פסחים (כא ע"א) נחלקו במשנה רבי יהודה וחכמים: "רבי יהודה אומר: אין ביעור חמץ אלא שריפה, וחכמים אומרים: אף מפרר וזורה לרוח או מטיל לים". רבי חיים (חידושי ר' חיים הלוי, הלכות חמץ ומצה פרק א, הלכה ג) טוען שלדעת רבי יהודה מצוות השבתת החמץ ("תשביתו") היא על החפץ של החמץ, ולכן ההשבתה המוחלטת היא בשריפה. לעומת זאת, לדעת חכמים, המצווה היא על הגברא, על האדם שלא ימצא אצלו חמץ, ולכן ניתן לקיים מצווה זו בכל דרך, כולל לפורר ולפזר את החמץ. לאור ההבחנה הזו מיישב רבי חיים שיטות שונות ובעיקר את אלו של בעל הטור ושל הרמב"ם.

ג. יישומים של 'חפצא' ו'גברא' בעולם ההגות והמוסר

המעניין הוא שנכדו הידוע של רבי חיים מבריסק, הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק הופך את ההבחנה הלמדנית-הלכתית בין 'חפצא' ו'גברא' להבחנה מחשבתית פסיכולוגית:

את הקיום האנושי כולו ייתכן לחלק לפי קנה המידה של "גברא" ו"חפצא". יש שהאדם משתייך לתחום "גברא" ויש שהוא בבחינת "חפצא".

למשל, כאשר אדם כלשהו מטפס על הר מעלה מעלה, הריהו מתאמץ להיצמד ככל האפשר אל הסלעים הקשים... במקרה כזה פועל האדם כ"גברא" – כנושא. אם לפתע מנתק עצמו איזה

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www1.biu.ac.il/parasha2> כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף